

УДК 3733:00386

Стефанія ЯВОРСЬКА

м. Київ

s.yavorska@kubg.edu.ua

СИСТЕМА РОБОТИ НАД ВИРОБЛЕННЯМ ПУНКТУАЦІЙНИХ УМІНЬ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті висвітлено особливості роботи з формування пунктуаційних умінь і навичок учнів початкових класів на уроках української мови, проаналізовано програмові вимоги, визначено роль загальнодидактичних і загальнометодичних принципів (синтаксичного (граматичного), логічного (смыслового) та інтонаційного) у навчанні пунктуації. Запропоновано систему вправ, які сприятимуть закріпленню матеріалу і контролю знань учнів, підвищенню їхньої грамотності.

Ключові слова: початкова школа, пунктуація, пунктограма, принципи дидактики, вправи.

Пунктуаційна грамотність учнів початкових класів, як показують дослідження, залишається низькою. Хто винен? Учні? Учителі? Можливо, недостатньо уваги вчитель приділяє добору вправ, відсутня система в роботі? Очевидно, і це також. Однак основну причину вбачаємо у невеликій кількості годин, виділених на вивчення української мови.

Як відомо, початкова ланка освіти – це роки, коли закладаються основи грамотного письма. Українська мова має важливе значення не лише як навчальний предмет, а й як засіб засвоєння інших дисциплін у школі. Чим кращі здобутки і досягнення учня в оволодінні мовними, мовленнєвими вміннями, усними і письмовими, тим швидше і легше він опанує інші предмети, у тім числі – програму середньої школи. Як бачимо, проблема грамотності учнів початкової школи залишається актуальною. Оскільки в початкових класах навчання має практичне спрямування, робота над формуванням пунктуаційних умінь і навичок потребує систематичної уваги.

Проблеми розвитку пунктуаційних умінь і навичок були в центрі уваги вчених, мовознавців, педагогів (П. І. Білоусенко, Г. І. Блінов, Л. Т. Григорян, О. Доценко, О. Кравченко, Л. А. Ломізов, А. П. Медушевський, Е. Я. Палихата, І. С. Савченко, Т. С. Слободянська, Н. І. Тоцька, А. С. Хазанова, В. В. Явір та ін.), однак ці наукові праці присвячені переважно теорії і практиці навчання пунктуації в середній школі. Окремі питання формування пунктуаційної грамотності учнів початкових класів не були предметом спеціальних досліджень, а вкраплюються невеличкими острівцями, висвітлюються епізодично у статтях і

посібниках, у яких розглядаються загальні питання навчання української мови.

Мета статті – проаналізувати програмові вимоги з пунктуації в початкових класах; дібрати систему вправ, які сприятимуть підвищенню грамотності учнів.

Чинна програма з української мови в початкових класах (2012) ставить перед учителем завдання виробляти в учнів елементарні пунктуаційні вміння, навчити правильно вживати розділові знаки. Ця робота має проводитись загалом практично після ознайомлення з основними теоретичними відомостями з синтаксису, під час опрацювання мовного матеріалу. Пунктуаційну грамотність можна виробити, виконуючи вправи різного виду. Насамперед на заняттях дітей вчать бачити пунктограми в запропонованому тексті, усвідомлювати їх роль, правильно інтонувати відповідно до розділових знаків різні за метою висловлювання речення: розповідні, питальні, окличні, спонукальні (без уживання термінів).

У букварний період діти практично ознайомлюються з такими розділовими знаками в кінці речення: крапкою, комою, знаком питання, знак оклику, тире; у післябукварний – пізнають речення за комунікативною метою. Будь-який розділовий знак у кінці речення є показником смислово-граматичного членування потоку мовлення, носієм функції спілкування, однак кожен із них потребує свого інтонування, оскільки виконує лише йому властиве призначення.

У 2-му класі програма зобов'язує навчити дітей поєднувати за зразком два простих речення в складне (сполучникове і безсполуч-

никове) без уживання термінів, ставити розділові знаки між частинами безсполучникових речень та перед сполучниками **і, а**; у 3-му – дати елементарні відомості про звертання, розділові знаки при них; однорідні члени речення, які поєднуються сполучником **і**; засвоїти пунктограми в реченнях з однорідними членами перед сполучниками **і, та, а, але**. У 4-му класі знання про пунктуацію узагальнюються і закріплюються на новому текстовому матеріалі.

Відомо, що грамотне як з орфографічного, так і з пунктуаційного погляду письмо виразніше передає думку на письмі, допомагає точніше сприйняти висловлене під час читання, тому в навчанні пунктуації учитель має спиратися на загальнодидактичні (систематичність, наочність, свідомість, доступність навчання тощо) і загальнометодичні (взаємозв'язок у навчанні, зв'язок з розвитком мовлення – усного і писемного), синтаксичний (граматичний), логічний (смысловий) та інтонаційний принципи. Усі вони діють не відокремлено, а в єдності, тобто під час розстановки розділових знаків до уваги беруться структура речення (тексту), смислове навантаження та інтонація.

Формування будь-якої навички, орфографічної чи пунктуаційної, потребує насамперед засвоєння правила, його осмислення і застосування на основі спостереження речення або тексту та виразним читанням. Виробленню правил пунктуації, закріпленню їх сприятиме продумана система навчально-тренувальних вправ, які за характером навчальної діяльності поділяють на репродуктивні (зв'язані з відтворенням здобутих знань) і продуктивні (з елементами творчого процесу), за навчальною метою – розпізнавальні (учні виявляють мовні явища за їх характерними ознаками), конструктивні (побудова різних за структурою мовних одиниць: ввести в речення, наприклад, звертання, побудувати просте і складне речення, речення з однорідними членами тощо), творчі (потребують самостійно висловлених суджень).

На відміну від орфографічних, пунктуаційні помилки не можна перевірити за допомогою словника, тому вчитель має особливо уважно і ретельно підійти до вибору вправ і

завдань до них як в усній, так і в писемній формах.

Щоб правильно розставити і пояснити розділові знаки в кінці речення, учням треба насамперед зрозуміти смислове навантаження кожного з них, прочитати їх із відповідною інтонацією.

Вправа. Виразно прочитати речення, розставити розділові знаки, пояснити вибір пунктограми.

Хто найраніше встає (Півень). Солов'ї збудили сонце. Герої не вмирають (Ткач). Хай же вічно красується доблестю наша земля (Довженко). Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти. Так, нас нікому не спинить, ніякій силі в цілм світі (Сосюра). Чи доводилось вам коли-небудь подорожувати Дніпром теплої літньої ночі. Яка ж предивна вогниста краса (Цюпа). Берег. Але чий він. Невже його прибило знову до кримських берегів. Носило по морю, носило і раптом назад. Ох, як йому важко. Що ж робити. Що. Не спи, капітане. Не спи. Вже земля близько. Там берег (Кучер). Сьогодні знаєш – завтра вмієш. Скажеш – не вернеш, напишеш – не зітреш, відрубаш – не приточиш.

У третьому класі програма зобов'язує вчителя ознайомити учнів зі звертанням. Під час аналізу речень діти переконуються, що звертання не виступає членом речення, бо не зв'язане з іншими словами в реченні, від нього не можна поставити запитання до інших членів речення. Цим воно відрізняється від підмета, може бути поширеним і непоширеним. Учитель вчить учнів правильно інтонувати речення, у яких звертання стоїть на початку, в середині та в кінці речення, зокрема підкреслює, що розділовий знак перед звертанням всередині речення паузою не виділяється, після вигуків **о, ой** кома перед звертанням не ставиться.

Пропонуємо вправи з різними завданнями: звертання в реченнях стоять у різних частинах і, відповідно, потребують різних розділових знаків; творчого характеру – текст створити самостійно.

1. *Розгуляйся, Дніпре, з-за туману, дай мені своєї щастя-долі (Малишко). Плавай, плавай, лебедоньку, по синьому морю, рости, рости, тополенько, все вгору та вгору (Шевченко).*

Слався, наш народе, слався в слові, фарбах і піснях! (Тичина). Мужай, прекрасна наша мо-во, серед прекрасних братніх мов! (Рильський). Розцвітай під ясным сонцем миру, наша земле молода (Масенко). О юність, ти наша надія, майбутнє належить тобі (Сосюра). Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш (Шевченко). Думи мої, думи мої, лихо мені з вами (Шевченко).

2. Подані іменники поставити у кличному відмінку, скласти з ними речення, пояснити розділові знаки, особливості інтонації.

Мама, тато, Василь Іванович, друг, учитель, син, надія.

Вивчаючи пунктуацію в складному реченні, доцільно дати дітям завдання скласти просте речення на певну тему, приміром «Весна в нашому місті (селі)», доповнити його іншим простим відповідно до визначеної теми, далі підкреслити підмети і присудки в обох частинах. Це дасть змогу другокласникам переконатися, що в кожному реченні висловлена нова думка, яка є продовженням теми, відповідно до мети частини можуть поєднуватися або ні сполучниками, кожна з них має свою граматичну основу і передає складнішу думку, ніж просте. Такі речення потребують спеціального інтонування, а також паузи, що на письмі відповідає певній пунктограмі. Якщо не навчити учнів звертати насамперед увагу на головні члени речення, то помилки в побудові складних речень будуть неминучі, а отже, і в розстановці розділових знаків. Варто зазначити, що між частинами сполучникових і безсполучникових речень переважно можна поставити крапку. У такому разі і смислове навантаження кожного речення буде дещо іншим.

У запропонованих для виконання вправах учитель ставить перед учнями завдання довести, що речення є простими чи складними за будовою, підкреслити підмет і присудок, пояснити вживання чи невживання розділових знаків, інтонаційні особливості.

1. *Осінь сонце блиснуло на мить, і тільки срібна паморозь димить (І. Гнатюк). За тополями сонце встає і зозуля кує правічна. (І. Перелов). А за стіною стогне завірюха і хилить голову засніжена сосна (Д. Фальківський). Не цвітуть квітки зимою, а дерева не шумлять*

(О. Олесь). У лісі тихо, але часом заскрипить дерево (Копиленко). Ясніє небо, а сизі хмари летять в нерівнім каравані. Від річки чути глухі удари (Масенко). Він добре говорить, та зле робить. Прошеним конем далеко не в'їдеш, а ложкою моря не вичерпаєш (Нар. творчість).

2. Пояснювальні диктанти. Записані речення прочитати з відповідною інтонацією, пояснити пунктограми.

1) *Знов щечече юнь і цвіте трава. Там юність ходила у росах до хати і жевріла цвітом вона (А. Малишко). Шипшина вбралась у коралове намисто, і літо бабине вплелось між намистин (Євген Гуцало). Дощ поплив, і день такий полив'яний. А Прометей приніс вогню людині, і багато що змінилося на світі (В. Бровченко). Щастя має ноги, а біда має роги (Нар. тв.).*

2) *Рання осінь бродить полями. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжитья під вересневим сонцем врунистими сходами озимина. Дорога пролягає через степи, збігає з долини сірою стрічкою, здіймається на пагорби. Часом вона заходить у село. Тоді з-за тинів і парканів віє на нас осіннім квітом жоржин, золотистими качанами кукурудзи, стиглими яблуками і сивим терном (За І. Цюпою).*

3) *Осінь... Хазяйнує Жовтень скрізь. Убрав золотом сади, ліси, парки і струшує додолю жовте листячко... Ну навіщо ж ти, Жовтню, розбираєш дерева? Залишив би їм це вбрання, воно ж таке гарне... Та не слухає Жовтень нікого, знай своє діло робить. І коли тільки він спочиває? Прокидаються люди рано. Жовтень цілу ніч працював. Припорошив сріблястим інеем дахи, вкрив памороззю землю, навіть маленькі калюжки сховав під тонкими скельцями льоду і сидить тепер десь, милується на свою роботу. Та підіймається сонечко вище і вище, і вже сліду від паморозі не зосталося (Ю. Старостенко).*

3. У наведених реченнях сполучник **а** замінити іншими (**але, проте, однак**), підкреслити підмет і присудок, пояснити розділові знаки, визначити смислові відношення між частинами.

Можна без хліба у світі прожити, а без Вітчизни згіркне життя (Д. Луценко). Герої

живуть славно, а боягузи довго (В. Куземко). Така непримітна сіра пташка, а здатна оновити світ своїми піснями (Є. Гуцало). Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гра-лось весняне сонце (М. Коцюбинський). Повний місяць стояв над степом, через нього перепливали легкі хмарки (Ю. Яновський). Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють (Т. Шевченко). Сонце гріє, вітер віє з поля на долину (Т. Шевченко). Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко). Хай річка невеличка, береги ламає (Нар. творчість). Наука вчить багато, а життя ще більше (Нар. творчість).

4. Утворити складне речення, поширивши подані. Пояснити розділові знаки, смисло-ві відношення, особливості інтонації.

Пригріло весняне сонечко...

Скригнули двері...

Пообіч колосилися жита...

Війнув вітер понад ставом...

З неба лине жайворонкова пісня...

Речення з однорідними членами учні нерідко сплутують зі складними. Уникненню таких помилок сприятиме синтаксичний розбір речення, визначення насамперед граматичної основи.

Наводимо вправи, у яких однорідні члени речення знаходяться в різних місцях речення, а засобами зв'язку виступають інтонація та сполучники.

1. *Спочиває степ, набирається прохолоди після денної пекучої спеки (Гончар). Густіше сніг легкий, пухнастий, волохатий, лягає, стелиться до ніг, вкриває діл, дерева пушить, дахи будівель устеля, сніжинками грайливо кружить (Гончаренко). Ранок. У Карпатах здіймався чудовий весняний ранок (Мищенко). Столики аж вгинались під вагою червоних помідорів і сизуватих слив, рожевобоких яблунь і жовтуватих груш (Цюпа). Тягнуться до сонця і квітки, і трави, віти кучеряві, гори голубі (Сосюра). Висне небо синє, синє, та не те, світить, та не гріє сонце золоте (Щоголів). Неправдою світ пройде, та назад не вернешся (Нар. творчість). Деревя не тільки п'ють воду, але й затримують її (Чабанівський).*

2. Доповнити речення однорідними членами, пояснити пунктограми, інтонацію.

Снігами вкрилися...

Сліпучий промінь сонця освітив...

За вікном виднілися...

Косі промені місяця кладуть густі тіні на...

3. Скласти речення, які слід оформити за допомогою наведених розділових знаків (! ? .) Пояснити смислову функцію знаків питання, оклику.

Вироблення вмінь правильно розставляти розділові знаки слід поєднувати з формуванням орфографічних навичок. Важливо організувати роботу не лише над помилками, а й для запобігання їм. У шкільній практиці використовують різні види вправ, однак мало уваги приділяється коментованому письму як одному з видів письмових робіт, який активізує навчальну діяльність учнів і забезпечує успішне запобігання відхиленням від правописних норм і орфографічних, і пунктуаційних.

Методика проведення коментованого письма така. Спочатку вчитель зачитує речення повністю. На початковому етапі один із заздалегідь призначених для коментування учнів, не встаючи з місця, чітко, зрозуміло й голосно промовляє слово відповідно до норм орфоєпії, а далі по складах, так, як воно має бути написано, стисло пояснює орфограми (якщо вивчено правило), пунктограми і лише після цього пише. Решта класу уважно слухають тлумачення, а далі пишуть, засвоюючи вимову й написання коментованих слів, пунктограму. У разі потреби чи допомоги коментування продовжує інший учень.

Учитель має пам'ятати, що коментовані вправи – це складна мисленнева операція, пов'язана з активною роботою думки (учень повинен побачити орфограму, далі – пунктограму, визначити її місце у слові, вид, згадати правило, стисло сформулювати його зміст), потребує (особливо на початку навчання) постійних тренувань.

Здебільшого під час коментованого читання учень, який пояснює, забуває писати, тобто не встигає виконувати дві мисленневі операції одночасно. Тому доцільно поступово переходити від усного коментування (слів, речень, текстів) до письма.

Коментоване письмо може бути повне, вибіркоче або поскладове. На повне коментоване письмо не завжди є час, тому найчастіше застосовують вибіркоче.

Вправа. Коментоване письмо. Учитель читає речення, учень коментує під час запису орфограми, а після запису – пунктограми.

Ясною зеленою повіддю розіллялось житто. Здається, наче весь світ затопило воно, і по всій неозорій землі котяться хвилі, а зверху по них вигойдуються та хлюпочеться сонячне проміння. По цьому безмежжю дме, віє, шугає вітер. Звідки в нього береться сила для невпинного, стрімкого польоту? І я починаю думати, що довгаста хмара вгорі є насправді крилом вітру і допомагає йому в польоті. Листя злетіло з дерев. Недавно воно полум'яніло, кружляло, а зараз дерева голі (Є. Гуцало).

Після повторення, закріплення чи узагальнення вивченого ефективним видом контролю знань будуть тести. Наводимо деякі з них.

1. Серед наведених речень знайдіть складні.

- А. Скоро вони (птахи) заворушаться, прокинуться і защебечуть (Г. Тарасюк).
- Б. Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).
- В. Дороги розмиті, і чується крик журавлиний (Л. Костенко).
- Г. Висне небо синє, синє, та не те, світить, та не гріє сонце золоте (Я. Щоголів).

2. Знайдіть речення, у яких допущено пунктуаційну помилку при звертанні.

- А. Можна все на світі вибирати сину
Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).
- Б. Широкий Дніпре мій, з тобою ми в розлуці (А. Малишко).
- В. О земле рідна, скільки в тобі краси ясної і живої сили (І. Гончаренко).
- Г. Здрастуй сонце і здрастуй вітре! Здрастуй, свіжосте нив! (В. Симоненко).

3. Вкажіть речення, в яких неправильно розставлено розділові знаки.

- А. У руку взяв зерно важке, і повне і налилася силою рука... (В. Бичко).
- Б. І добре Хариті на ниві, і страшно (М. Коцюбинський).
- В. Уже на вирій відлітає літо, і звідти не повернеться ніколи (В. Лелек).
- Г. Серпень. Стигле медове літо, та над ним вже осені тінь (Н. Кащук).

4. У яких складних сполучникових реченнях неправильно вжито розділові знаки? Обґрунтуйте їх уживання в кожному окремому випадку.

- А. Ще квітнуть зорі і в діброві зозулі ще не одцвілились (Г. Світлична).
- Б. Отак би тут стоять години цілі і слухать мову птиць, лугів, дібров (К. Дрок).
- В. Прийде весна і всюди крига скресне (С. Пушик).
- Г. Людина йде з життя, а її чесна праця залишається в пам'яті інших людей (Ю. Збанацький).

5. У яких реченнях неправильно розставлено розділові знаки? Обґрунтуйте їх, визначте будову.

- А. Було ясне надвечір'я, і сонце ще не сіло за ліс (В. Малик).
- Б. Ні, ні, треба бути спокійним, на одному місці два рази те саме не відбувається (Р. Іванчук).
- В. Тихо дощ осінній розсипає бісер сірий день у людях проростає в сон (Ю. Дмитренко).
- Г. Душа втомилася від грози, і хоче свята (Г. Тарасюк).

Отже, успішному формуванню пунктуаційних умінь учнів початкової школи сприятиме розроблена система різних за змістом, формою виконання вправ, спрямованих на контроль і самоконтроль знань, дотримання принципів дидактики в навчанні, використання різних форм закріплення і перевірки знань школярів. У перспективі – дослідження методики удосконалення пунктуаційних умінь і навичок під час вивчення частин мови в четвертому класі.

Список використаних джерел

- 1. Григорян Л. Т. Навчання пунктуації в середній школі / Л. Т. Григорян. – М. : Педагогіка, 1982. – 119 с.
- 2. Ломізов А. Ф. Вивчення пунктуації в середній школі / А. Ф. Ломізов. – М. : Педагогіка, 1975. – 160 с.
- 3. Савченко І. С. Пунктуація сучасної української мови / І. С. Савченко. – Черкаси : Брама, 2008. – 152 с.
- 4. Стоян Л. М. Українська мова: посібн. з орфографії та пунктуації. – К. : Наук. думка, 1998. – 96 с.
- 5. Тоцька Н. І. Українська пунктуація: Практикум / Н. І. Тоцька. – К. : Вища шк., 1999. – 85 с.
- 6. Хазанова А. С. Робота з орфографії і пунктуації при вивченні синтаксису: посібн. для вчит. / А. С. Хазанова. – К. : Освіта, 1992. – 128 с.

Stefaniia YAVORSKA
Kyiv

THE SYSTEM OF WORK ON THE FORMATION OF PUNCTUATION SKILLS AT PUPILS OF PRIMARY SCHOOL

In the article the peculiarities of the work in the formation of the punctuation skills and habits of the students of primary school in the Ukrainian language lessons are highlighted; the program requirements are analyzed; the functions on didactics and teaching methods are defined. The tasks are offered which are headed for the practicing and checking the students' knowledge and for increasing their literacy.

Key words: primary school, the Ukrainian language, syntax, punctuation, orthogramma, punctuation, the principles of didactics, a simple sentence, a composite sentence, exercises.

Стефанія ЯВОРСКАЯ
г. Киев

СИСТЕМА РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ПУНКТУАЦИОННЫХ УМЕНИЙ В УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье освещены особенности работы по формированию пунктуационных умений и навыков учащихся начальных классов на занятиях по украинскому языку, проанализировано программные требования, определены функции общедидактических и общеметодических принципов в обучении пунктуации. Предложено систему заданий, которые способствуют закреплению и проверке знаний учащихся, повышению их грамотности.

Ключевые слова: начальная школа, орфограмма, пунктограмма, принципы дидактики, упражнения.

Стаття надійшла в редакцію 01.02.2016